

A területi szempont hangsúlyos megjelenése a fejlesztéspolitikában – átalakuló struktúra? (az elmúlt időszak eseményei és a TA2020)

Enhancement of the territorial dimension of development policy – a changing structure? (events of the last period and the TA2020)

The global economy starts to get over the worst financial and economic crisis of the last half century. Europe has to face an enormous challenge: it has to stimulate economic growth in such a way that is able to reduce the unemployment rate and poverty at the same time. In order to achieve these goals, consultation about potential development possibilities, preparatory and strategic processes have been started in many fields. Economic policy, budgetary and development strategic issues have to be solved. The importance of the territorial dimension and its key role in development policy is nowadays part of not only the professional but also of the official political conversation. Drivers of the territorial aspects and priorities: territorial and Cohesion Policy, which were separated for a long time, has been harmonized by the Lisbon Strategy.

A globális gazdaság kezd kilábalni az elmúlt fél évszázad legrosszabb pénzügyi-gazdasági válságából, Európa pedig hatalmas feladat előtt áll: gazdasági növekedést serkentve csökkentenie kell a munkanélküliséget és a szegénységet. Ezen célok elérésének lehetséges módjairól számos területen, több kérdésben szakmai viták útján megindultak az egyeztetési, előkészítési, stratégiai jelentőségű folyamatok. Gazdaságpolitikai, költségvetési, fejlesztési stratégiai kérdések várnak megoldásra.

A területi szempontok jelentősége és a fejlesztések során játszott kulcsszerepe ma már része nemcsak a szakmai, de a politikai szinten folytatott hivatalos párbeszédnek is. A területi szempontok és prioritások kiemelkedő hordozója a területpolitika és a kohéziós politika, amelyek sokáig elkülönültek, de megkérdőjelezhetetlen összehangoltságuk folyamatosan nő, és a Lisszaboni Szerződés életbelépésével még szorosabb lett kapcsolatuk.¹

Felvezetés

A Lisszaboni Szerződés hatályba lépésével a **területi kohézió célkitűzése** a kohéziós politika jövőjéről folytatott vita hangsúlyos témájává vált, hiszen a szerződés egy harmadik dimenzióval bővíti ki a kohéziós politikát, és immár „gazdasági, társadalmi és területi kohézióról” beszél. *A területi kohézió olyan*

cél, amelynek eredménye a harmonikus, kiegyenlített társadalmi, gazdasági, környezeti, területi fejlődés. Alap-eleme a területi alapú szemlélet és a decentralizáció, amely figyelembe veszi a térségek közötti és az egyes térségeken belüli különbségeket, valamint azok kapacitásait és fejlődési potenciáljait. A területi szemléletnek valamennyi ágazati szakpolitikát át kell hatnia: az egyes szakpolitikák térképen való tervezése alapigényként jelenik meg. Megvalósítása többszintű és többszereplős kormányzati tevékenységet tesz szükségessé, horizontális és vertikális koordinációval. A területi kohézió szempontjait figyelembe vevő fejlesztéspolitika lehetővé teszi a térségbe ágyazott, területileg integrált projektek kidolgozását.

A projektek helyi adottságokhoz való igazítása növeli az elfogadottságukat, csökkenti a megvalósítást korlátozó tényezők előfordulásának lehetőségét, ezáltal pedig hatékonyabbá teszi a végrehajtást, és versenyelőnyöket is eredményezhet. Ez segíti az eredményesebb forráskihelyezést, és hozzájárul az uniós források hatékony felhasználásához.

A **kohéziós politika** célja a közösség gazdasági és szociális összetartásának erősítése, a közösség egészének harmonikus fejlődése és különösen a régiók közötti különbségek mérséklése, a kevésbé előnyös helyzetű régiók elmaradottságának leküzdése érdekében. A fejlesztési célkitűzések között a versenyképesség és a felzárkóztatás egyaránt megjelenik, folyamatos szakmai vita zajlik ezeknek egymáshoz való viszonyulásáról. Mindazonáltal a kohéziós poli-

¹ A Lisszaboni Szerződés előtt ugyanis a kohéziós politika uniós, míg a területpolitika tagállami hatáskör volt, mostantól a területpolitika vonatkozásában is megjelenik a megosztott kompetencia.

tika az európai szintű szolidaritást szolgáló politikai keret, amelynél a megvalósítás forrásaiként a strukturális alapok és a Kohéziós Alap szolgálnak.

A **területfejlesztés** közfeladat, amely alkalmas a szakpolitikák és konkrét fejlesztések területi harmonizációjára, tudatos hatásgyakorlás, amely a különböző tevékenységek térbeli megoszlására, térbeli változás indukálására irányul, valamint alkalmas gazdaságpolitikai és társadalompolitikai szempontok érvényesítésére.

A jelenlegi általános megközelítés szerint, amíg a kohéziós politika a közösségi politikák közé, addig a területfejlesztés tagállami hatáskörbe tartozik. Ennek elsődleges oka, hogy az Európai Unió sokáig nem ismerte a területfejlesztés fogalmát, és a regionális politika magyarországi adaptációját nem illesztették be a hazai területfejlesztési gyakorlatba, hanem azzal párhuzamosan művelték. Ez értelmezési káoszt eredményezett, és számos párhuzamosságot hozott.

A területfejlesztés és a kohéziós politika egymásra hatása, közeledése figyelhető meg az utóbbi időben. Egyrészt zajlik a kohéziós politika reformja, a célkitűzések és a végrehajtási folyamatok, intézmények működésének átgondolása, másrészt a területfejlesztés módszertanának megújítása és az alkalmazási lehetőségek vizsgálata. *A lehetséges közös elem: a komplex integrált megközelítés alkalmazása a fejlesztéseknél mind a kohéziós politika, mind a tagállami területfejlesztés vonatkozásában.*

A területi kohézió alapelveként való bevezetése a kohéziós politikába megteremti azt a flexibilitást, ami ahhoz szükséges, hogy minden régió olyan stratégiát készíthessen, ami saját adottságaihoz a leginkább illeszkedik. A területi kohézió olyan cél, amelynek eredménye a harmonikus, kiegyenlített társadalmi, gazdasági, környezeti, területi fejlődés. Alapeleme a területi alapú szemlélet és a decentralizáció, amely figyelembe veszi a térségek közötti és az egyes térségeken belüli különbségeket, valamint azok kapacitásait és fejlődési potenciáljait.

A fejlesztéseket a probléma természetéhez szükséges igazítani, és **lehetőséget kell adni a területi hierarchia kötött rendszeréből** (EU-ország-regió) való kitérésre, hiszen az érintett területek gyakran ezeken a területi egységeken belül, esetleg az egységek határait átlépve jeleníthetők meg. A problémák legtöbbször a közigazgatási régióktól eltérő (funkcionális) területi dimenzióban jelennek meg (például folyók és vízgyűjtő területeik, tavak és környezetük, városok

vonzásterületei, hegyvonulatok, funkcionális városi terek, városi-vidéki régiók, jelentős közlekedési folyosók hatásterülete, természetvédelmi övezetek, ingázási övezetek). Mivel a területi kohézió nem valósítható meg befelé forduló politikával, **az intézkedéseknek szükség szerint át kell nyúlniuk az egyes földrajzi, közigazgatási térségek, régiók vagy az ország határain is.**

Annak ellenére azonban, hogy a területi szempontok jelentőségét mindenki elismeri, a fejlesztéspolitikában és az ágazati politikák alakítása és végrehajtása során a területiség nem feltétlenül szerepel a legfontosabb alapelvek között. Több mint húsz éves informális kormányközi együttműködésnek köszönhetően illetve a legutóbbi idők kohéziós politikai változásaira tekintettel azonban mára számos hivatkozási pont, javaslat és irányelv segíti e téren a döntéshozókat, tervezőket, program- és projekt végrehajtókat. A következő időszakban várhatóan a statisztikai régiók jelentősége, szerepe visszaszorul, a „regionalizmus” helyett a fejlesztési feltételrendszerben felértékelődik a „területiség”, ezen belül a területi sajátosságokra építő tervezés és a területi keretekben folyó, a helyi viszonyok és szereplők ismeretén alapuló, aktív, kezdeményező jellegű projektfejlesztés képessége.

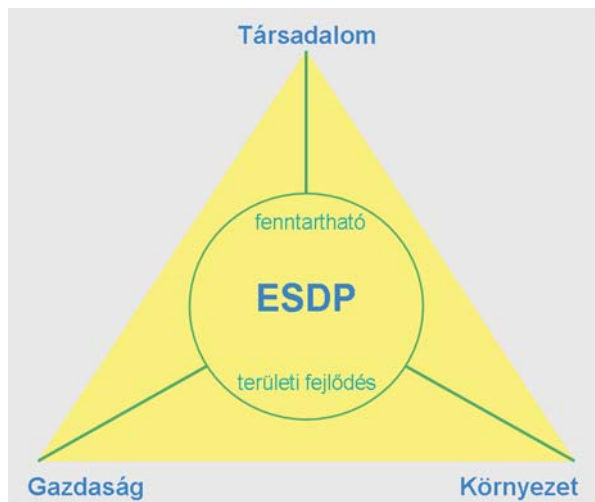
Az informális együttműködés kezdete

A területfejlesztésért felelős miniszterek első közös informális ülésüket 1989-ben rendezték meg Nantesban. Pár évvel később, az 1993-as liège-i ülésükön a miniszterek úgy döntöttek, hogy kidolgoznak egy **Európai Területfejlesztési Perspektívát** (ESDP), melyet 1999-ben Potsdamban fogadtak el.

Az ESDP a policentrikus városhálózat-fejlődést és a kiegyensúlyozott város-vidék kapcsolat megteremtését, a hozzáférhetőség biztosítását és az értékekkel való bölcs gazdálkodást kívánta erősíteni. Ezek a célkitűzések elsősorban az akkor még tizenöt tagú Európai Unió területi kihívásait tükrözték, de ezek a huszonegy tagú közösségben is érvényesítendő célként fogalmazódnak meg.

Az ESDP jelentős lendületet adott az összeurópai területi kutatásoknak is, ugyanis ez hívta életre az **Európai Területi Tervezési Megfigyelési Hálózatot** (ESPON Program - European Spatial Planning Observation Network), mely hozzájárult ahhoz, hogy az Európai Unió területpolitikája valós tények feltárásán alapulva, az európai területi folyamatok egységes értelmezése és értékelése révén alakuljon. Az ESPON program számos

résztében tárja fel a különböző társadalmi, gazdasági, környezeti folyamatok térbeli megjelenését, valamint egyes európai politikák hatását.

1. ábra: Az Európai Unióra vonatkozó területi perspektívák: a fenntartható területi fejlődés sarokpontjai (Riczy J. – Salamin G., 2010)

Az ESDP-re alapozva, a miniszterek 2004 novemberében Rotterdamban már arra a kérdésre keresték a választ, hogy hogyan lehet a régiók eltérő területi adottságait és lehetőségeit az európai gazdasági növekedés és foglalkoztatás érdekében mozgósítani.

A területi szempontok hangsúlyosabb megjelenése – TA2007

Az ESPON eredményekre alapozva, a tagállamok együttműködésével ekkor vette kezdetét **Az Európai Unió területi helyzete és kilátásai** című egyértelmű szakpolitikai üzeneteket is megfogalmazó összegző értékelés kidolgozása a kibővült EU egészére. Amellett, hogy a tagállamok egyetértettek a legfontosabb európai trendekben és kihívásokban, fontosnak tartották akcióikat is összehangolni, melynek érdekében közös célokat fogalmaztak meg.

Ezeket a célokat az **Európai Unió Területi Agendája** című dokumentumban összegezték, amelyet 2007. május 25-én a német EU-elnökség keretében Lipcsében rendezett informális miniszteri találkozón fogadtak el a területfejlesztésért felelős miniszterek. A Terület Agenda beazonosította a legfőbb kihívásokat és az EU fejlesztésének területi prioritásait, továbbá az ezek érvényesítése érdekében szükséges intézkedéseket.

A szakpolitikai keretdokumentum fontos lépés volt az európai szintű területfejlesztés, az integrált területi tervezés megteremtése és az európai szintű területpolitika kiteljesedése irányába. Mindez arra ösztönözte az Európai Unió tagállamait, hogy az országok, régiók, városok fejlődése szempontjából egyre fontosabb európai összefüggéseket, a funkcionális területek határon átnyúló kapcsolatait, illetve a lehetséges közös szinergiákat, kockázatokat közös prioritások mentén, egymással együttműködve próbálják meg kezelni.

A Terület Agenda célja az volt, hogy a helyi szint igényeinek határozottabb figyelembevételével elősegítse a régiók és a városok eltérő területi adottságainak eredményes kihasználását, hozzájárulva ezzel a területi kohézió megvalósításához. A dokumentum nagymértékben hozzájárult a tagországok és az Európai Bizottság azon törekvéséhez, hogy az Európai Unió strukturális politikájának gazdasági és szociális dimenziója mellett a területi dimenzió is megjelenhessen. Többek között ennek is köszönhető, hogy a területi szempontok egyre hangsúlyozottabban jelentek meg az uniós szintű dokumentumokban.

Bár a területi kohézió egységes európai értelmezéséről nem született döntés, az Európai Bizottság 2008 októberében megjelentetett **Zöld Könyv a Területi Kohézióról** kiemelte, hogy a „*területi kohézió célja valamennyi terület harmonikus fejlődésének biztosítása, valamint annak lehetővé tétele, hogy az ott élő polgárok e területek adottságait a legoptimálisabban kihasználhassák. Ez azt jelenti, hogy a sokféleséget olyan előnnyé alakítják, amely hozzájárul az egész EU fenntartható fejlődéséhez.*”

A Zöld Könyv egy közös gondolkodást indított el az Európai Unió tagállamai között a téma fontosságáról, egységes értelmezéséről és alkalmazásának mikéntjéről. A Zöld Könyv szerint az európai régiók sokfélesége Európa gazdasági fejlődésének és versenyképességének fontos eleme. A Zöld Könyv társadalmi vitája során sok vélemény szorgalmazta az integrált fejlesztést, valamint a különböző ágazati fejlesztések közötti jobb összhang megteremtését. Elengedhetetlen a különböző fejlesztéspolitikai alrendszerek (például a kohéziós politika, agrárpolitika, vidékfejlesztési politika, versenyképességi politika, stb.) integrálása és mindeközben a globális folyamatok, kihívások folyamatos figyelembevétele.

A Zöld Könyv azt is kiemelte, hogy a területi kohézió értelmezése túlmutat az elmaradott régiók felzárkóztatásán, a gazdasági teljesítmény mennyiségi

kiegénylítésének, illetve a különböző fejlettségű régiók közelítésének a szemléletén. Az új szemlélet előtérbe helyezi az egyes régiók, területek különleges adottságait és hangsúlyozza, hogy minden egyes térségnek a saját adottságaira kell építenie fejlődését és kihasználnia a sokszínűségben rejlő lehetőségeket. A Területi Agenda, ahogy azt az alcíme – *Egy sokszínű régiókból álló, versenyképesebb és fenntarthatóbb Európa felé* – is jól jelzi, ugyancsak ebben a szellemben született meg.

Különös figyelmet érdemel **Fabrizo Barca** 2009-ben megjelent **független jelentése** is, amely az uniós kohéziós politika reformjára vonatkozóan fogalmazott meg javaslatokat. A jelentés kiemelte a területalapú (place-based) politika fontosságát, ami segít kezelni a kihasználatlan lehetőségeket és csökkenteni a társadalmi kirekesztést a külső beavatkozások és többszintű kormányzás eszközével. A Jelentés arra hívta fel a figyelmet, hogy valamennyi régió számára biztosítani kell, hogy lehetőségeit kihasználva tudjon részt venni a gazdasági növekedésben, és ugyanígy valamennyi polgárnak részesülnie kell a kohéziós intézkedések adta előnyökből, függetlenül attól, hogy az Unió mely részén él.

A Területi Agenda felülvizsgálatának magyarországi előzményei, a területi szemlélet hangsúlyossá válása

A 2007-ben elfogadott Területi Agenda felülvizsgálatának szükségességéről maguk a miniszterek döntöttek 2007-ben, Lipcsében. Az elnökségi feladatokat 2011 első félévében ellátó **Magyarországot kérték fel a Területi Agenda végrehajtásának értékelésére, valamint a dokumentum felülvizsgálatára.**

A feladat előkészítését már 2009-ben megkezdtek a Területi Agenda háttéranyagának, **Az Európai Unió területi helyzete és kilátásai** című dokumentum érvényességének vizsgálatával.

Szerénytelenség nélkül állíthatjuk, hogy Magyarország egy igazán testhez álló feladatot kapott. Az **Országos Területfejlesztési Konceptiónk** nem csak szoros összhangban volt és van az uniós szintű területi kohézió előmozdítását szolgáló **Területi Agenda** című dokumentummal, hanem elébe is ment az európai folyamatoknak, hiszen már a 2005-ben elfogadott Országos Területfejlesztési Konceptióban megfogalmazásra kerültek a területi kohéziót szolgáló eszközök, miközben az Európai Unió még csak a

területi kohézió közös értelmezését próbálta meghatározni.

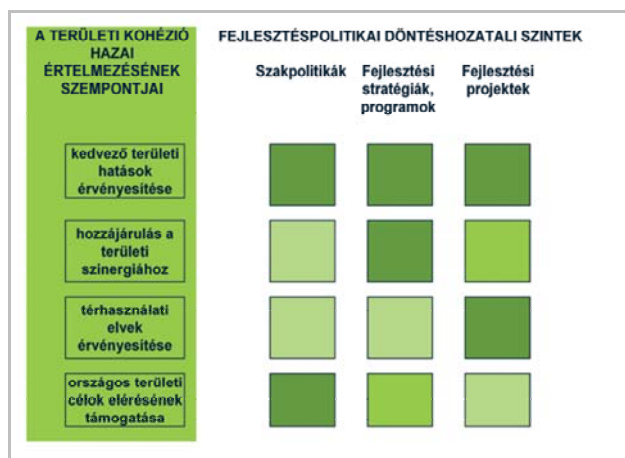
Szintén jelentős eredmény volt, hogy a 2007-2013 közötti időszakra vonatkozó kohéziós, valamint az agrár- és vidékfejlesztési alapok felhasználását lehetővé tevő tervdokumentumokban, valamint a pályázatokban általánosan érvényesítendő **harmadik horizontális szempontként** jelent meg a területi kohézió alapelve (az esélyegyenlőség és fenntarthatóság mellett). Ez a szemlélet a tervezésben, végrehajtásban és monitoringban is következetesen alkalmazásra kellett, hogy kerüljön. Az Irányító Hatóságoknak és a pályázóknak készített **Területi kohéziós útmutató**, valamint a 2008-ban megjelentetett **Kézikönyv a területi kohézióról** számos példán keresztül szemlélteti a területi szempontok figyelembevételének fontosságát a fejlesztések során.

A Területi Agenda céljainak hazai előmozdítása érdekében 2010-ben megjelentettünk egy **Kézikönyvet az Európai Unió Területi Agendájának hazai érvényesítéséhez**, mely az ágazati, regionális és a helyi szint szakemberei számára készült. A kötet egyrészt a Területi Agenda célkitűzéseinek hazai végrehajtásához kívánt konkrét, gyakorlati ajánlásokkal hozzájárulni, másrészt a területi szemlélet érvényesítését kívánta elősegíteni a hazai stratégiaalkotás és programszintű fejlesztések esetében.

A területi kohézió értelmezésének **magyar módszertana alapján annak négy egymással kapcsolatban álló, de önálló tématerülete került meghatározásra:**

- a fejlesztések gazdasági, társadalmi, környezeti hatásai legyenek kedvezőek;
- biztosítani kell a fejlesztések területi szinergiáját, azaz, a fejlesztések illeszkedjenek a térség gazdasági, társadalmi, környezeti adottságaihoz és más fejlesztésekkel is legyenek összhangban;
- a fejlesztések feleljenek meg a fizikai térhasználat elveinek;
- a fejlesztések járuljanak hozzá az országos területi célok eléréséhez.

Ugyanakkor mindegyik szempont más döntéshozatali szinten érvényesíthető a leghatékonyabban, melyet az alábbi ábra szemléltet:

2. ábra: A területi kohézió hazai értelmezési szempontjainak fontossága az egyes fejlesztéspolitikai döntéshozatali szinteken (minél sötétebb, annál jelentősebb) (Péti, M. 2009)

A Területi Agenda végrehajtása, valamint a területi szemlélet előmozdítása során kiemelendő a nemzeti szint jelentősége, a tagállamok felelőssége. Ez ugyanis az a szint, ahol valós és hathatós iránymutatásokra, és a helyi, regionális vagy akár ágazati szintről kiinduló kezdeményezések összefogására, területi alapú koordinálására van szükség. Ahhoz, hogy a földrajzi sokszínűséget valóban erőforrásként tudjuk kihasználni, ösztönözni kell a többközpontú fejlődést, a területi (governance típusú) kormányzás megjelenését. Ahhoz, hogy egy harmonikus, kiegyensúlyozott területi fejlődés valósuljon meg, szükség van a területi szempontok rendszerszerű integrációjára képes kormányzásra.

Külön fontos hangsúlyozni, hogy több vonatkozásban, témakörben a magyar szakpolitikai kezdeményezések innovatív és úttörő jellegűnek tekinthetők európai szinten is. A tapasztalataink alapján kevés uniós tagállam tett a magyarhoz hasonló konkrét, és szakmailag mélyreható lépéseket a területi kohézió nemzeti értelmezése és előmozdítása érdekében.

A Területi Agenda felülvizsgálatának keretei

Ilyen előzmények után 2009 áprilisában Magyarország koordinációja mellett, több külföldi szakértő bevonásával felállításra került egy **szövegező csoport** és egy, a Területi Agenda felülvizsgálatának folyamatát felügyelő, közel húsz tagból – köztük tagállamok és uniós intézmények képviselőiből – álló **munkacsoport**.

Az EU tagállamait szakértői és főigazgatói szintű ülések alkalmával folyamatosan tájékoztattuk az előrehaladásról, valamint a tudományos élet képviselőinek véleményét is becsatornáztuk a folyamatba,

hiszen számos konferencián és szemináriumon résztvettünk és vitattuk meg a felülvizsgálatot megalapozó tudományos eredményeket a résztvevőkkel.

A felülvizsgálat szükségességét több tényező is indokolta. Egyrészt jelentős változás ment végbe a stratégiai, politikai keretfeltételekben, másrészt pedig a gazdasági, társadalmi trendekben.

Az egyik nagy változás a **Lisszaboni Szerződés** 2009-ben történő **hatálybalépése** volt, amely a területi kohéziót a jövő kohéziós politikájának konkrét célkitűzésévé tette, hiszen már „*gazdasági, társadalmi és területi kohézióról*” beszél. Egy évvel később a tagállamok vezetői elfogadták és megerősítették a Lisszaboni Stratégia helyébe lépő átfogó gazdaságpolitikai stratégia, az **Európa 2020**, valamennyi fő célkitűzését. Ezzel párhuzamosan már zajlott a tagállamok részéről a **kohéziós politika 2013 utáni jövőjéről** folytatott közös gondolkodás is, melyben új elemként jelent meg az **Európa 2020 stratégia** végrehajtásának a politikára gyakorolt hatása.

A **Lisszaboni Szerződés** hatályba lépésével a területi kohézió a gazdasági és a társadalmi kohézió mellett a kohéziós politika harmadik dimenziójává vált. Ez új keretet adott az uniós szintű fejlesztéseknek, és a területi kohézió a kohéziós politika jövőjéről folytatott vita hangsúlyos témájává vált. A kohéziós politika egy olyan eszköz, amely oly módon segíti elő az egyes területek versenyképességének növekedését, hogy egyúttal figyelembe veszi az adott területi fejlesztési igényeit, lehetőségeit és az uniós stratégiai céljait is.

A svéd elnökség 2009-ben **Kirunában a kohéziós politika és a területfejlesztés témáját összekapcsoló konferenciát szervezett, ahol a területi potenciálok jobb kihasználására hívták fel a figyelmet**, amit az EU politikák sikerességének egyik alapfeltételeként határoztak meg.

Európa régióinak sokszínűsége a gazdasági növekedés és a versenyképesség egyik elengedhetetlen eszköze. Az egyes régiók területi lehetőségeinek a feltárása hosszas elemző munkát feltételez, melyben a különböző szereplők és szakterületek koordinálására és prioritizálására van szükség. A kohéziós politikának e területi potenciálok mobilizálásában különösen fontos szerepe van, amely hozzájárul az európai integráció erősödéséhez és az EU gazdasági növekedéséhez is. Az EU kohéziós politikája fontos

szerepet tölt be az integrált fejlesztések előmozdításában is.

Mivel a területi potenciálok beazonosítása központosított módon nehézségekbe ütközhet, e szemlélet a többszintű kormányzást és a szubszidiaritás alapelveinek érvényesülését is erősíti.

Az Európai Bizottság 2010 novemberében megjelent **Ötödik Jelentése a gazdasági, társadalmi és területi kohézióról** szintén kiemelte a kohéziós politika jelentőségét, és felhívta arra is a figyelmet, hogy az fontos szerepet tölt be az Európa 2020 stratégia sikeres megvalósításában. A szakértők és politikusok abban is egyetértenek, hogy **az Európa 2020 stratégia sikerességében a területi szempontoknak kiemelt jelentőségük van.** Európa változatos régióinak eltérő területi adottságai meghatározzák lehetőségeiket az EU új gazdaságpolitikai stratégiához való hozzájárulásában.

Az átalakuló stratégiai és szakpolitikai környezet mellett **a gazdasági, társadalmi és környezeti trendek is megváltoztak.** A 2008-ban kirobbant pénzügyi és gazdasági válság változásokat eredményezett Európa területi szerkezetében, és az egyes régiók adottságainak függvényében eltérően hatott a különböző területek fejlődési kilátásaira. A 2004-ben és 2007-ben történt EU bővítésnek köszönhetően a régiók közötti kapcsolatokban is jelentős változások mentek végbe. Az immár 27 tagúra bővült EU komplex demográfiai és társadalmi problémákkal is szembenézni kényszerül, miközben az energia biztonság és a klímaváltozás kérdései is az előtérbe kerültek a Területi Agenda 2007-es elfogadása óta. Ezek a trendek és eltérő területi hatásaik az EU területi állapota és perspektívái című elemző háttéranyagban részletesen bemutatásra kerülnek.

Kohéziós politika jövője – új kihívások

Az Európai Bizottság kezdeményezésére 2007 nyarától formálódnak a vélemények a 2013 utáni kohéziós politikáról. Az uniós költségvetési felülvizsgálattal,² illetve a következő uniós költségvetési időszakra vonatkozó egyeztetések indulásával a politika jövőjével kapcsolatos párbeszéd felgyorsult. Az uniós költségvetés felülvizsgálata szerint különösen az alábbi alapvető területeken van szükség fejlesztésre: az erőforrásokat az Európa 2020 célkitűzésekre kell

összpontosítani; kötelezni kell a tagállamokat a politika hatékonyságához szükséges reformok végrehajtására; valamint javítani kell a kohéziós politika hatékonyságát és eredményességét. A kohéziós politika és az Európa 2020 stratégia kifejezett összekapcsolása egyfelől lehetőséget jelenthet az uniós szakpolitikák közötti koordináció elősegítéséhez, valamint a kohéziós politika fejlesztéséhez, hogy az minőségi tekintetben is kiemelt szerepet játsszon az uniót érintő különféle kihívások megoldásához. Ugyanakkor az a kényszerűség, hogy az állam által kiadott minden eurót a lehető legjobban kihasználjanak, szükségessé teszi a kohéziós politika reformját.

Az Európa 2020 stratégia elfogadásával a kohéziós politika végrehajtása számára új stratégiai keret született. A kohéziós politika képes, és meg is kell tennie a maga hozzájárulását a stratégia céljainak megvalósításához. A politika legtöbb beavatkozási területe összhangban áll az új stratégia prioritásaival és célkitűzéseivel. A kulcskérdés az, hogy milyen logika mentén hajtsák végre a beavatkozásokat, illetve mekkora azok hozzáadott értéke a pozitív társadalmi-gazdasági változásokhoz – különösen az Európa 2020 céljainak tükrében. Azonban az is említendő, hogy a válságra adandó válaszok és kilábalási stratégiák között, valamint a versenyképesség növekedése kapcsán olyan szempontok is előtérbe kerültek, amelyek nem (vagy nem megfelelő mértékben) vesznek tudomást a tagállamok és régiók közti fejlettségbeli különbségekről.

A kohéziós politika az európai integráció fontos eszközeként az egyetlen olyan komplex, integrált szemléletű és eszközrendszerű fejlesztési politika, amely jelentősen hozzájárul a gazdasági, szociális és területi kohézió célkitűzésének megvalósításához, illetve képes az egyéb európai politikák közti erős szinergiák létrehozására és felerősítésére. A kohéziós politikának tehát továbbra is jól finanszírozott, az unió egészére, az összes régióra kiterjedő szakpolitikának kell maradnia, az Európa 2020 stratégia végrehajtásának egyik rendkívül fontos, de nem kizárólagos eszköze. Számos más politika működésének támogatnia kell a célok megvalósulását. Ahogy az Európa 2020 stratégia esetleges sikere nem tudható be egyedül a kohéziós politikának, úgy a kohéziós politika eredményessége sem értelmezhető kizárólag az Európa 2020-as célok tekintetében történt előrehaladásnak.

Az Ötödik Jelentés hivatalosan rögzítette javaslatát a 2013 utánra vonatkozó kohéziós politika főbb tar-

² „Az uniós költségvetés felülvizsgálata” COM (2010) 700, 2010.10.19.

talmi és végrehajtási irányát illetően, és a kohéziós politika jövőjéről szóló vitát formálisan is elindította.

A Jelentés hangsúlyozza a kohéziós politika eredményeit, és állást foglal szerepének megtartása mellett, továbbá – reagálva a kohéziós politikát érintő vitákra és komolyan véve a kritikákat – felvetéseket fogalmaz meg a politika hozzáadott értékének növelésére, a kormányzás erősítésére, a végrehajtási rendszer egyszerűsítésére, valamint a kohéziós politika felépítésének lehetséges átalakítására. A javaslatok fő céljai – mint például az eredményorientált és integrált megközelítés erősítése, a láthatóság növelése, a fókuszált tervezés, a területi kohézió szempontjainak figyelembevétele vagy a pénzügyi végrehajtási rendszer egyszerűsítése. Általános érvennyel megjelenik, hogy a kohéziós politika sikeressége érdekében elengedhetetlen az eredményorientált megközelítés erősítése.

A kohézió pedig egyben a közösségi versenyképesség egyik alapfeltétele is. A felzárkóztatás és a versenyképesség növelése nem egymás ellen ható, hanem egymást segítő folyamatok, amelyek közösen járulnak hozzá az unió hosszú távon fenntartandó társadalmi és gazdasági stabilitásához. A felzárkóztatás legmegfelelőbb eszköze területről területre eltérő, így azt a tagállami, regionális adottságok függvényében e területi szintek maguk tudják legmegfelelőbben meghatározni. Fontos tehát, hogy ebben megfelelő rugalmasság álljon rendelkezésre, és a politika vegye figyelembe az egyes tagállamok és régiók eltérő kiindulási helyzetét és beavatkozási igényeit. A kohéziós politika saját céljainak háttérbe szorulása az elmaradott régiók további leszakadást eredményezné. A hatékonysághoz a jövőben tehát közös fellépésre, egységes, erős, fókuszált politikára van szükség.

A területi egyenlőtlenségek, növekedési, versenyképességi kihívások és strukturális problémák Európa összes régióját érintik, ha nem is egyforma mértékben. Az eltérő kiindulási pontok miatt az egyes régiók között jelentős különbségek lehetnek a fejlődéshez szükséges segítség mértékét illetően. Az elmaradottabb régiók koncentráltabb támogatása ezért elengedhetetlen, és a kohéziós politika forrásainak többségét az arra jobban rászoruló térségek számára kell elérhetővé tenni.

A kohéziós források felhasználása csak akkor lehet igazán eredményes, ha integrált megközelítésben történik. Csakis ez biztosítja az európai szintű straté-

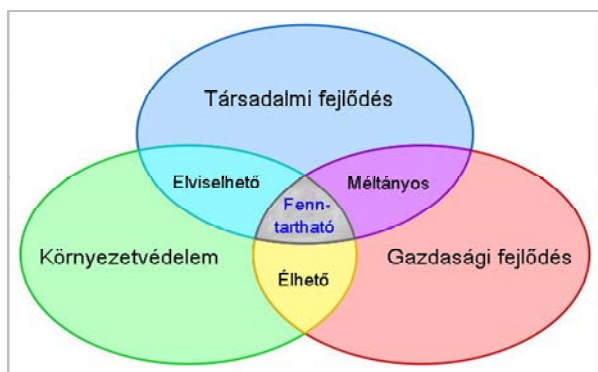
giai, a tagállami, valamint a regionális célok egymást segítő érvényesülését. A területi alapú megközelítéssel összhangban a kohéziós politikának – az ágazati stratégiák célkitűzéseinek figyelembe vétele mellett – hangsúlyt kell fektetnie a funkcionális területek, helyi igények komplex kezelésére, a regionális és helyi szintek mozgósítására. **Az integrált megközelítés a multiszektorális elvű kohéziós politika legjobb gyakorlatainak egyike**, ezért fontos, hogy a jövő kohéziós politikájának tervezése és végrehajtása során érvényesítsük. Az integrált megközelítés a szektorális megközelítésnél hatékonyabb, mivel segítségével eredményesebben biztosítható a különböző jellegű fejlesztési szempontok egyidejű, valós területi igényeket és város–vidék relációkat is figyelembe vevő, összehangolt kezelése.

Az Európa 2020 stratégia célkitűzéseit **csak fenntartható módon lehet elérni**, és csak abban az esetben, ha az Európai Unió egyes részeinek fejlettségi szintje közötti eltérések csökkentése a jövőben is folytatódik. A fenti célok elérésére való törekvéssel párhuzamosan a kohéziós politika keretében kellően figyelembe kell venni az Európa 2020 stratégiában felvázolt növekedést ösztönző tényezőket, valamint a stratégia kiemelt céljait és kiemelt kezdeményezéseit, mert ezzel biztosítható a szakpolitikai fellépések fenntartható és ésszerű, hosszú távú eredményessége. A kohéziós politika egyedülálló többszintű irányítási struktúrájának köszönhetően elősegítheti és ösztönözheti azt, hogy az Európa 2020 stratégia keretében kitűzött célokat a **helyi és a regionális szintű szereplők is** magukénak érezzék.

Fenntartható fejlődés, Európa2020 stratégia és területi kohézió

Az elmúlt 15 évben a fenntartható fejlődés koncepciója a legtöbb ország fejlesztéspolitikájában kiemelkedő jelentőségűvé vált. A fenntartható fejlődés fogalom népszerű és fontos, de számos magyarázatot magába foglalhat. A különböző értelmezések mellett a legtöbb kutató egyetért abban, hogy **a fenntartható fejlődés** „*kielégíti a jelen szükségleteit anélkül, hogy csökkentené a jövő generációk képességét, hogy kielégítsék a saját szükségleteiket*”³. A fenntartható fejlődés célkitűzései – gazdasági-, társadalmi- és környezeti fejlődés kombinációja – meghatározó kihívásként jelentkeznek, melyekkel a nemzetközi közösségnek szembe kell néznie.

³ Lásd még Egyesült Nemzetek Szervezetének 1987-es Brundtland-jelentése

3. ábra: A fenntartható fejlődés pillérei (A Wikimedia Sustainable development.svg ábraszövegeinek magyar fordítása.)

A fenntartható fejlődéssel kapcsolatosan a mindennapi leegyszerűsítő elképzelés szerint az egyik oldalon egyrészt ott lebeg a fogyasztói társadalomhoz tökéletesen asszimilálódott, virtuális világokban emberi mivoltát teljesen elvesztett ember rémképe, a maga felesleges, a félévente változó divatok szerint vásárolt és felhalmozott szórakoztatóelektronikai eszközeivel, a gyorséttermi kajától kórosan elhízva, szív- és érrendszeri betegségekre hajlamosan. Erre persze senki sem szeretne hasonlítani, a másik oldalon viszont ott van az ellen-rémkép arról az emberől, aki mindezt megtagadva, a modern társadalom összes káros vívmányát megvetve, véglegesen egy tanyára költözött, saját maga nevelve baromfit, tehenet. Persze mindkét esetben túlzásokról van szó, de sokan sajnos mind a környezetvédelmi törekvéseket, mind a fenntarthatóságot ez utóbbival keverik, vagyis, hogy egy újkori életszínvonalra kellene visszatérnünk a fenntarthatóságunk érdekében. A fenntartható fejlődésnél a mértékről van szó.

A fejlődés – a legtöbb ember szerint – pozitív jelenség, általában jobb jövőt feltételez. Hagyományosan a fejlődést a bevétel egy főre jutó növekedésével mérik vagy a GDP-vel. Tekintettel arra, hogy a jövedelem elosztása is lényeges tényező, így ha a folyamatok során a szegények további elszegényedése mellett növekszik az átlagos bevétel, ezt nem feltétlenül nevezük fejlődésnek. A klasszikus fejlesztési elméletek erősen fókuszálnak a beruházásra és a tőkére, mint a fejlődést meghatározó központi tényezőkre. Megjegyzendő, hogy az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedés csak a lehetőségét teremti meg a fenntartható fejlődésnek: miközben a stabil vagy növekvő egy főre jutó jövedelem nem garantálja a fenntartható növekedést, az ellenkezője garantálja annak lehetetlenségét. A kérdés az, hogy az egy főre jutó pénzügyi, termelési, természeti, humán vagy

szociális kapacitás növekedő vagy csökkenő tendenciát mutat – ez mutatja meg a pontos választ.

A gazdasági fejlődés káros hatással is lehet a környezetre, illetve támogathatja is a környezet védelmét. Az alkalmazott technológia meghatározó jelentőségű egyrészt a felhasznált energiaforrások, másrészt a káros kibocsátás szempontjából. A pénzügyi/költségvetési fenntarthatóság ugyancsak meghatározó a fejlesztési lehetőségeket tekintve, másrészt a fejlesztés működtetésében, fenntartásában. A társadalmi fejlettség, a közszolgáltatások (például oktatás, egészségügy, stb.) színvonala jelentősen befolyásolja az emberek egészségi állapotát, az emberi erőforrások minőségét, fontos persze, hogy ezek a rendszerek a költségvetési források hatékony felhasználásával működjenek.

Mind a környezeti, mind a társadalmi, mind a pénzügyi és gazdasági **erőforrások esetében azok hatékony és eredményes felhasználásának** követelménye meghatározó kiindulópontja a jövő fejlesztéseinek.

A fenntartható fejlődés minden egyes részletéről könyvtári anyag született már, azonban az igazi áttörésre még várnunk kell. Eddig nem sikerült egymással megosztani a tudásunkat, másrészt nem tudtuk a különböző megoldásokat magasabb szinteken, a különböző területeket illetően integrálni.

Az Európa 2020 stratégia három prioritása közül az egyik a **fenntartható növekedés**. Ebben az évtizedben a tagországok a leginkább környezetbarát és leginkább versenyképes gazdaságra fókuszálnak, melyben az erőforrások még hatékonyabban kerülnek felhasználásra. Az EU válasza a kihívásokra – a környezeti hatások csökkentése, a biológiai sokféleség csökkenése, a gyors gazdasági fejlődés és a források kevésbé hatékony felhasználása - egy kiegyensúlyozott elérési út a növekedés irányába.

A gazdasági növekedés, valamint a környezetszennyezés és a hatékonyabb forrásfelhasználás célok tartós szétválasztását már számos, a Bizottság által az elmúlt évtizedben közzétett dokumentum tartalmazza, beleértve a természeti erőforrások fenntartható hasznosításáról szóló tematikus stratégiát is. Azonban az Európa 2020 stratégia egy új perspektívát vezet be a környezeti fenntarthatóság és a versenyképesség területén. Eltávolodik az ágazati perspektívától, az erőforrások hatékony felhasználásának, a környezeti nyomás csökkentésének, és a kör-

nyezeti versenyképesség növelésének közeli egymásra utaltságát hangsúlyozza.

Az Európa 2020 stratégia általános irányvonalat fektet le. A közleményekben – "Európa 2020 keretei között fenntartható növekedéshez hozzájáruló regionális politika" és az „Erőforrás-hatékony Európa – zászlóshajó kezdeményezés az Európa 2020 stratégia keretein belül” – dokumentumokban azonban már sokkal részletesebb követelmények kerültek megfogalmazásra. A kulcsponthoz az **erőforrások hatékony felhasználása**, együttesen az erőforrások széleskörű definiálásával, melyek nemcsak a nyersanyagokat jelentik, mint az energiahordozók, az ásványi anyagok és a fémek, de az élelmiszer, a talaj, a víz, a levegő, a biomassa és az ökoszisztéma meghatározását is tartalmazzák.

Az erőforrás-hatékonyra vonatkozó kiemelt kezdeményezés célja a természeti erőforrások felhasználásának a gazdasági növekedéstől való elválasztása, és egy sor új szakpolitikai intézkedést vetít előre. A stratégia a piaci alapú eszközök alkalmazását támogatja, és a környezeti szempontból káros támogatások fokozatos leépítése, illetve „zöldebb” adórendszerek mellett foglal állást.

Az öko-hatékony, a költség-hatékony és gyakran az adott fejlesztési megoldás megvalósíthatósága is nagyban függ azonban a térségi adottságtól. **A támogatási forma kiválasztását sok esetben szintén a helyi feltételek határozzák meg.**

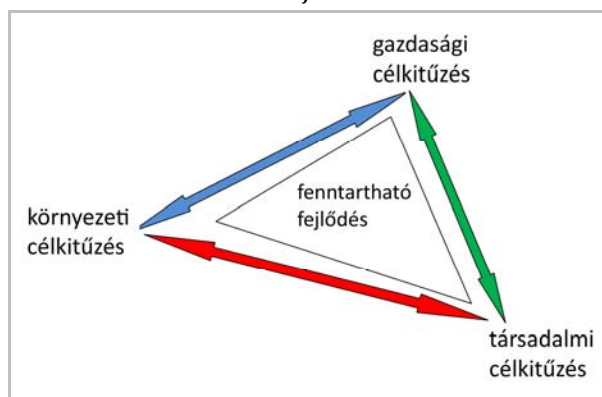
A 2000-2006 közötti időszakot erős ágazati megközelítés jellemezte. Az elsősorban a környezetvédelmi szakpolitika céljaihoz illeszkedő projektek hatása korlátozott volt, és csekély előnyt generáltak más szakterületeken. **Az átfogó és integrált szemléletben megvalósított, problémákhoz igazított projektek ezzel szemben képesek voltak a fejlesztéshez kapcsolódó különböző területeken is maximalizálni a kívánt hatást.** A kedvezményezetti hajlandóság a nagy és átfogó projektek megvalósítására azonban alacsony volt.

A kohéziós politika Európa 2020 stratégiában megfogalmazott környezeti, energetikai és közlekedési célokra gyakorolt hatásáról szóló vitája során lényegi hangsúlyt kell, hogy kapjon az **átfogó (integrált) projektek előkészítéséhez és végrehajtásához**

nyújtható támogatási mechanizmusok szerepe és fejlesztése.

A területi kohézió tehát egyesítve a társadalmi és gazdasági aspektusával a felzárkóztatásnak az egyik alapvető uniós célkitűzését képezi. A területi kohézió definiálható a fenntarthatóság területi dimenziójaként, mint az emberi tevékenység rendezett, erőforrásokat hatékonyan hasznosító, környezetbarát területi eloszlása.⁴

A fenntartható fejlődésre ható erők

A területi kohézió fő komponensei: területi minőség, területi hatékonyság és területi identitás. Ezek a komponensek megfeleltethetők a fenntarthatóság gazdasági növekedés, szociális egyenlőség és környezetvédelmi elveinek:

- a területi minőség az életminőség szociális dimenziójának és a munkakörnyezetnek (társadalmi fenntarthatóság),
- a területi hatékonyság a természeti erőforrások hatékony felhasználásával, versenyképességgel (környezeti fenntarthatóság)
- a területi identitás a társadalmi tőke, helyi know-how, helyi lehetőségekkel (gazdasági fenntarthatóság).

Az Európai Unió Területi Agendája 2020

A Területi Agenda felülvizsgálatának két éves folyamata során a 2007 óta eltelt időszak szakmai és politikai keretfeltételeiben bekövetkezett változások kerültek összegyűjtésre és becslésre az új dokumentumba, mely a magyar elnökség által szervezett informális miniszteri találkozó keretében került elfogadásra. Az Európai Unió területfejlesztésért

⁴ Camagni (2007)

felelős miniszterei 2011. május 19-i gödöllői ülésükön hagyták jóvá az „*Európai Unió Területi Agendája 2020 - Egy sokszínű régiókból álló, befogadó, intelligens és fenntartható Európa felé*” című dokumentumot, melynek legfőbb célja, hogy meghatározza a területi dimenzió helyét az Európa 2020 Stratégia, a kohéziós politika és a különböző ágazati politikák kapcsolatrendszerében.

Megőrizve a 2007-ben elfogadott dokumentum struktúráját, a felülvizsgált Területi Agenda is négy fejezetből épül fel. Az első rész a **területi kohézió, mint közös cél** jelentőségével, alapelemeivel és feladataival (mint például a helyi alapú megközelítés, több szintű kormányzás, ágazati politikák területi koordinációja, területi együttműködés) foglalkozik. A második fejezet a **területi fejlődés legfontosabb kihívásait és lehetőségeit** azonosítja be az Európai Unió területi állapota és perspektívája című elemző háttéranyagban foglaltakra építve. A harmadik fejezetben a miniszterek beazonosítják az **EU területi fejlődésének legfontosabb prioritásait**, melyek megvalósításához szükséges feladatokat a negyedik fejezetben összegzik.

Európa régiói különböző gazdasági, társadalmi, földrajzi és kulturális jellemzőkkel bírnak, ám éppen e **különbözőség és sokszínűség** adja az Unió egyik legfőbb erejét. Ezért feladatunk a területi sajátosságok tiszteletben tartása és beépítése a regionális fejlesztéseket szolgáló kohéziós politika, valamint az ágazati politikák tervezésébe és végrehajtásába, mégpedig oly módon, hogy a fejlesztések hozzájáruljanak az Európa 2020 Stratégia céljainak eléréséhez is.

Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a **területi kohézió túlnyúlik a kohéziós politika keretein**, hiszen **valamennyi ágazati szakpolitikát át kell hatnia**, és a célkitűzések nem csak a kohéziós politikára vonatkozóan jelentenek elvárásokat, hanem minden területi hatással bíró beavatkozás (kötségvetési, szabályozási vagy egyéb) esetében érvényesülniük kell.

Mivel a területfejlesztési politika a területi tőke erősítésének és optimális kihasználásának fontos eszköze, **a területi szempontokat figyelembe kell venni** és érvényesíteni indokolt nemcsak a szűkebben értelmezett területfejlesztési programokban és projektekben, hanem minden, a térségi fejlődést jelentősen befolyásoló **szakmai, ágazati és horizontális célkitűzésben**. **A területi szemlélet alkalmazása** ráadásul nem jár jelentős többletköltséggel, főleg ha már a

fejlesztések korai szakaszában gondolnak rá. Sőt, akár még megtakarításokat is eredményezhet, hiszen hozzájárulhat a költséghatékonyság és eredményesség növeléséhez.

A területi szempontokat **minden területi szinten figyelembe kell venni** ahhoz, hogy a különböző szintű területfejlesztési beavatkozások egymásra épülve végső soron az Unió szintű területi kohézió megteremtéséhez vezessenek. **Az egyes területi szinteken történő fejlesztéseknek egymással kölcsönhatásban kell állniuk**: az uniós és nemzeti szintű politikáknak figyelembe kell venniük a helyi szint lehetőségeit, miközben a regionális fejlesztési stratégiáknak illeszkedniük kell a nemzeti és az uniós stratégiai irányokhoz.

A felülvizsgált Területi Agenda egyik legfontosabb üzenete, hogy az Európa 2020 stratégia, de bármely más ágazati politika is csak akkor lehet sikeres, ha a területi szempontokat, azaz az egyes régiók, területek helyi sajátosságait a stratégiaalkotástól a program végrehajtáson keresztül a monitoringgal bezárólag figyelembe veszik. **Európa így lesz képes arra, hogy a területi kihívásokra megfelelő választ tudjon adni.**

Ezek a kihívások ugyanakkor nem általános érvényűek, mivel a különböző területi szinteken különböző mértékben jelentkeznek, az egyes térségek társadalmi, gazdasági berendezkedése, földrajzi-környezeti adottságai, függőségi viszonyai, sérülékenységi szintje függvényében. A TA2020 a következő **területi kihívásokat** azonosította be:

- globalizációs és a világgazdasági válság következtében zajló strukturális változások,
- az Unió integrációs folyamatának nehézségei, és a régiók növekvő függőségi viszonyai,
- a demográfiai és társadalmi változások,
- a klímaváltozás, a környezeti valamint ipari kockázatok hatásai,
- az energiaellátás problémái, valamint
- a természeti környezetünk degradálódása, a biológiai sokféleség csökkenése, és a kulturális örökségeink romló állapota.

Az egyes területi szintek feladata, hogy a fejlesztések tervezésekor olyan mértékig vegyék figyelembe ezeket a kihívásokat, amennyire az adott szint a kezelésükre képes.

A kihívásokhoz, a változó stratégiai keretekhez, valamint a gazdasági, társadalmi és környezeti tren-

dekhez igazodva a Területi Agenda a következő hat **prioritást** határozza meg:

- többközpontú és kiegyensúlyozott területfejlesztés,
- integrált város- és térségfejlesztés,
- határon átnyúló és transznacionális funkcionális régiók területi integrációja,
- helyi gazdaságokon alapuló régiók versenyképességének növelése,
- egyének, közösségek és vállalkozások hozzáféréseinek javítása,
- ökológiai, természeti és kulturális értékek kezelése.

A kihívásokra adott válaszok, valamint a prioritások megvalósítása a **területi szempontok figyelembevételét** igényli, melyet a területi alapú tervezésen, valamint a helyi igényekre történő építéssel, a térségi specifikumok, illetve a területi potenciál és tőke kihasználásával, az integrált megközelítéssel, az egyes fejlesztések közötti szinergiára törekvéssel és a többszintű kormányzás eszközével lehet elérni.

A TA2020 arra is felhívja a figyelmet, hogy korunk társadalmi és gazdasági folyamatai megkerülhetlenné teszik, hogy a tagállamok és régiók összehangolják akcióikat, és együttesen érvényesítsék érdekeiket a közös európai célok elérése érdekében. A különálló nemzetállami politikák egyre kisebb hatással tudnak lenni a területi kihívások mérséklésére, ezért a közös problémák közös megoldást igényelnek, illetve a közös adottságok kihasználásának összehangolása is nagyban segítheti az Európai Unió egészének globális gazdaságban való helytállását. Ennek köszönhetően a dokumentum nagy hangsúlyt fektet a határokon átnyúló és transznacionális **együttmű-**

ködések jelentőségének, és külön feladatokat nevesít az uniós és nemzeti szint közötti átmenetet képző területi együttműködések számára.

A TA2020 sikeres végrehajtása minden területi szint számára fontos feladatot ró, miközben ajánlásainak figyelembevétele fontos és megkerülhetetlen elemekkel egészíti ki a fejlesztések folyamatát.

A TA2020 formájában Magyarország és az unió területfejlesztési miniszterei az uniós intézményekkel és szakmai szervezetekkel együttműködve elkészítették közös állásfoglalásukat, ajánlásait. *Csak rajtunk múlik, hogy figyelembe vesszük-e ezeket a jövőbeli fejlesztések tervezése, végrehajtása és értékelése során!*

A magyar elnökség eredményei és dokumentumai elérhetőek a www.regionálispolitika.kormany.hu, valamint a www.vati.hu/territorialagenda honlapokon.

Dr. Nyikos Györgyi
fejlesztési ügyekért felelős
helyettes államtitkár
Nemzeti Fejlesztési Minisztérium

Drahos Zsuzsanna
osztályvezető
Nemzeti Fejlesztési Minisztérium

Felhasznált és ajánlott irodalom jegyzéke:

A Bizottság Közleménye: EURÓPA 2020, Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája

A Bizottság Közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, a Régiók Bizottságának és az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak: Zöld könyv a területi kohézióról, Előnyt kovácsolni a területi sokféleségből

Assembly of European Regions (2009) AER contribution to Green Paper on Territorial Cohesion. Strasbourg: AER

Bachtler J. & Polverari L. (2007) Delivering territorial cohesion: European cohesion policy and the European model of society. In A.Faludi (ed) Territorial Cohesion and the European Model of Society. Cambridge, Mass: The Lincoln Institute of Land Policy.

Bohme K., Richardson T., Dabinett G. & Jensen O. (2004) Values in a vacuum? Towards an integrated multi-level analysis of the governance of European space. European Planning Studies 12(8), 1175-1188.

Bohme K., Conference report: Make use of the territorial potential – Summary of the Swedish EU Presidency conference 10-11 December in Kiruna. SWECO Eurofutures, December 2009.

Boyne, G. (1991). Territorial justice: A review of theory and evidence. Political Geography Quarterly 10, 263-81

Camagni, R. (2007). Development policies in the European model. In A. Faludi (Ed.), Territorial cohesion and the European model of society. (23-36). Cambridge, MA: Lincoln Institute of Public Policy.